

MARIA BORUCKA-ARCTOWA

ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO

1) Świadomość prawna stanowi jedną z form, rodzajów świadomości społecznej i kształtuje się w ścisłej zależności od tych innych form świadomości. Szczególnie doniosła rola świadomości społecznej na aktualnym etapie rozwoju państwa socjalistycznego podkreślana jest zarówno w wielu pracach przedstawicieli nauk społecznych, jak i w dokumentach politycznych. Wobec dokonujących się przemian świadomości społecznej instytucji polityczno-prawnych oraz systemu prawnego szczególnej wagi nabiera problematyka kształtowania się poglądów i postaw wobec państwa, prawa i polityki. Są to bowiem formy świadomości społecznej, które mają podstawowe znaczenie dla funkcjonowania systemu polityczno-prawnego i dla dalszego rozwoju państwa socjalistycznego.

Świadomość prawna stanowi jeden z kluczowych czynników kształtujących proces tworzenia prawa, jak i jeden z głównych warunków skuteczności prawa. Oddziaływanie świadomości prawnej przejawia się zarówno w procesie stosowania prawa, jak i w procesie przestrzegania prawa przez obywateli.

Uwzględnianie w pracach przygotowawczych, poprzedzających wydanie nowej normy, informacji na temat ustosunkowania się określonych kręgów społeczeństwa do rozważanych sposobów regulacji i uwzględnienie wiedzy na temat motywacyjnego działania prawa, zwiększa prawdopodobieństwo oddziaływania skutecznego.

Instrumentalne podejście do prawa, jako do jednego z najbardziej doniosłych narzędzi oddziaływania na społeczeństwo i realizacji przyjętych celów społecznych, wiąże się z koniecznością systematycznych i długofalowych badań nad świadomością prawną¹. Przez badania nad świa-

¹ Dotychczasowe badania empiryczne prowadzone w Polsce nad świadomością prawną można podzielić na dwie grupy: grupa pierwsza obejmuje badanie poglądów na określone zagadnienia prawne wybranych grup środowiskowych, jak mieszkańcy określonego miasta, studenci wybranej uczelni, ławnicy itp. Grupa druga koncentruje się wokół badań poglądów całego społeczeństwa, badania te były prowadzone przy pomocy Ośrodka Badań Opinii Publicznej i Studiów Progra-

domością prawną rozumiemy badania obejmujące wszystkie trzy elementy tego pojęcia, a więc znajomość prawa, oceny i postawy wobec istniejących norm i instytucji prawnopolitycznych oraz ewentualne postulaty dotyczące zmiany istniejących przepisów.

2) Doceniając wagę tej problematyki Instytut Państwa i Prawa PAN w 1971 r. utworzył Zespół Badań nad Świadomością Prawną Społeczeństwa Polskiego. Wyniki przeprowadzonych dotąd przez Zespół badań zostały omówione w dwóch obszernych opracowaniach: „Świadomość Prawna Robotników” (1974) oraz „Poglądy Społeczeństwa Polskiego na stosowanie prawa” (1978). W obu tych pracach punktem wyjścia jest przeświadczenie, że badaniom poglądów całego społeczeństwa musi towarzyszyć pogłębiony sondaż opinii poszczególnych grup społecznych, a w szczególności klas, warstw i grup społeczno-zawodowych, składających się na strukturę danego społeczeństwa. Prowadzi to do uwzględnienia zmiennych struktury klasowo-warstwowej, przeobrażeń tej struktury, dokonującej się w społeczeństwie polskim oraz uwzględnienia nowych wykształconych w warunkach socjalistycznych kryteriów różnicowania społecznego.

W społeczeństwie polskim, wobec dokonujących się przemian w świadomości społecznej związanej z przeobrażeniami struktury społecznej, wobec daleko posuniętych zmian systemu prawnego, dokonania nowych kodyfikacji wielu dziedzin prawa, szczególnej wagi nabiera kształtowanie się ocen norm prawnych i postaw wobec prawa. Powoduje to konieczność nie tylko konfrontacji systemu wartości wyrażonego przez ustawodawcę, w postaci określonych norm prawnych z ocenami tych norm dokonanymi przez różne kręgi obywateli, ale i konieczność dotarcia do źródeł ewentualnych rozbieżności ocen i poglądów w jednych sprawach i zbieżności w innych.

Podjęte przez Zespół badania miały charakter trzyetapowy. Pierwszy i drugi etap dotyczył świadomości prawnej robotników², jako punkt wyjścia i porównań do dalszych badań. Badania przeprowadzone w 1971 r. miały charakter wstępnego sondażu i polegały na przeprowadzeniu 450 pogłębionych wywiadów z robotnikami pięciu dużych zakładów przemysłu metalowego. Przy doborze zakładów pracy objętych badaniami, uwzględnione zostały duże zakłady przemysłowe o długiej tradycji i znacznej przewadze pracowników trwale związanych z danym zakładem

mowych Polskiego Radia i Telewizji (badania A. Sicińskiego oraz szereg badań pod kierunkiem A. Podgóreckiego). Krótkie omówienie tych badań znajduje się w pracy *Świadomość prawa robotników*, s. 15, a obszerniejsze w artykule M. Borucka-Arctowa, *Socjologia Prawa w Polsce powojennej. Ocena syntetyczna dorobku naukowego*, Studia Socjologiczne 1973/4, s. 141 i nast.

² W tym etapie badań brali udział: prof. dr M. Borucka-Arctowa (kierownik Zespołu), mgr M. Gąbka, dr A. Gaberle, dr K. Pałeczki, mgr S. Ozdowski, mgr G. Skąpska, dr J. Wódz, prof. dr Z. Ziemiński.

pracy i od dawna mieszkających w mieście — i zakłady nowe, zatrudniające przede wszystkim robotników, którzy stosunkowo niedawno przenieśli się ze wsi do miasta, a część z nich utrzymuje jeszcze częste kontakty ze środowiskiem wiejskim. Uzyskane po opracowaniu dane stały się podstawą przygotowania badań drugiego etapu, a więc badań ankietowych przeprowadzonych na próbie 3002 osób w dziesięciu dużych zakładach przemysłowych, badań uzupełnionych dodatkową analizą stosunków panujących w każdym z badanych zakładów pracy. Trzeci etap obejmował badania świadomości prawnej społeczeństwa polskiego przeprowadzone na próbie ogólnopolskiej, co umożliwiło zbadanie poglądów nie tylko robotników, ale i innych warstw i klas, przede wszystkim inteligencji i chłopów⁷ (w badaniach posłużono się bardziej szczegółowym podziałem na kategorie społeczno-zawodowe; porównaj s. 159)³.

W całych badaniach hipoteza ogólna, że świadomość prawna kształtowana jest przez strukturę klasowo-warstwową, uzupełniona została hipotezą dodatkową, że ten wpływ struktury społecznej zaznacza się w niejednakowym stopniu w poglądach i ocenach związanych z normami i instytucjami różnych działów prawa. Dlatego też badania koncentrują się wokół trzech grup tematycznych, a mianowicie ustosunkowanie się badanych osób do wybranych zagadnień prawa pracy, prawa rodzinnego oraz przepisów zabezpieczających ochronę własności społecznej i indywidualnej. Wszystkie te przepisy dotyczą szczególnie aktualnych problemów, z którymi badani stykają się w życiu codziennym, a wobec tego można przypuszczać, że mają w stosunku do nich przynajmniej ogólnie zarysowane poglądy i oceny. Bardzo ważna wydaje się dokładna analiza ustosunkowania się robotników do przepisów prawnych i instytucji powołanych do życia na terenie zakładu, których nie wspiera bardzo długa tradycja, a które powstały na tle nowej rzeczywistości społecznej. Odnosi się to nie tylko do zagadnień prawa pracy, ale i do rozwiązań przyjętych przez ustawodawcę w zakresie stopnia surowości sankcji, przy naruszeniu mienia indywidualnego i społecznego.

3) W badaniach dotyczących świadomości prawnej robotników, zgodnie z przyjętymi hipotezami, dokładnej analizie poddano powiązanie określonych typów odpowiedzi z syndromem cech socjodemograficznych. Nie dysponując bowiem możliwością uchwycenia przemian świadomości prawnej robotników przez porównanie z wynikami badań z początko-

³ Próba ta została opracowana przez Zespół Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, szczegółowe omówienie zasad doboru próby zawarte jest w pracy *Poglądy Społeczeństwa Polskiego na Stosowanie Prawa*, s. 14. W badaniach tego etapu brali udział: prof. dr M. Borucka-Arctowa (kierownik Zespołu), doc. dr habil. A. Gaberle, mgr M. Gębka, mgr M. Geruła, doc. dr habil. K. Pałeczki, mgr G. Skąpska, mgr M. Sojka. Badania były konsultowane przez zespół Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii w Łodzi pod kierunkiem prof. dr. Z. Gostkowskiego i dr. K. Lutyńskiej.

wego okresu Polski Ludowej, gdyż badania takie nie były prowadzone, starano się poddać szczegółowej analizie, jaki wpływ na kształtowanie się świadomości prawnej ma migracja do nowego środowiska, przejście do nowej grupy społeczno-zawodowej. Klasyczne zmienne socjodemograficzne zostały uzupełnione zmiennymi związanymi z procesem daleko idących przeobrażeń (industrializacji, urbanizacji), jakim podlega znaczna część badanych, jak i zmiennych związanych z ich pracą na terenie określonego zakładu pracy.

Wyniki badań potwierdziły wstępną hipotezę, że wpływ zmiennych związanych z procesem industrializacji, urbanizacją, jak i pracą na terenie określonego zakładu, zaznaczył się w niejednakowym stopniu w stosunku do poszczególnych działów prawa. Najsilniej oddziaływanie tych zmiennych wystąpiło w odniesieniu do znajomości, jak i ocen prawa pracy oraz postaw wobec tych norm.

We wszystkich trzech częściach badań, związanych z poszczególnymi działami prawa, zaznaczył się wpływ zmiennej wykształcenia; zmienną tę należy traktować jako powiązaną syndromatycznie z określonym stanowiskiem w zakładzie pracy, często z okresem zamieszkiwania w mieście, z zarobkami. Zaznaczyła się również odrębność poglądów osób dojeżdżających do pracy ze wsi bądź od niedawna zamieszkałych w mieście i zatrudnionych w zakładzie pracy. Ich poglądy zawierają często wzory postępowania i oceny przeniesione ze społeczności wiejskiej, czasem jednak — w szczególności u osób młodych — idą w kierunku szybkiego przejęcia wzorów nowych, odbiegających nie tylko od poglądów dotychczasowego środowiska, ale i od pewnych tradycyjnych poglądów środowiska robotniczego, a w szczególności tej jego części, która osiągnęła społeczną stabilizację.

4) Problem swoistości świadomości prawnej w odniesieniu do poszczególnych działów prawa wiąże się również z zagadnieniem niejednakowych możliwości oddziaływania za pomocą prawa na różne sfery życia społecznego, którym odpowiadają określone działy prawa. Problem ten jest ściśle związany z zagadnieniem dwutorowego oddziaływania prawa: przymusowego i perswazyjnego oraz uzupełniającego działania innych systemów normatywnych (przede wszystkim moralności).

Badania potwierdziły wstępne przypuszczenia, że prawo w stosunkach rodzinnych spełnia raczej rolę „ostatecznego zabezpieczenia”, niż aktywnego regulatora. Dopiero wtedy, gdy zawiedzie system nacisków społecznych i określone osoby nie chcą zastosować się do społecznie akceptowanych norm moralnych czy zwyczajowych, zaczynają nabierać znaczenia uregulowania prawne. Przekonanie takie wyraziło około 40% respondentów, natomiast jedna trzecia ogólnej liczby badanych wyraziła pogląd, że spory tego typu nie powinny nigdy być rozpatrywane w drodze prawnej, ale zawsze w samej rodzinie. Za rozstrzygnięciem sądowym tych sporów opowiedziało się zaledwie około 60% badanych, a około 9%

postulowało zwrócenie się w takich przypadkach do społecznych komisji pojednawczych. Należy tu również wskazać, że jako uzasadnienie całości swych poglądów na stosunki majątkowe pomiędzy rodzicami a dziećmi 38,5% ogółu badanych podaje moralność, 23,3% swoje osobiste przekonania, a tylko 11,8% — przepisy prawne. Zupełnie marginalny odsetek respondentów podaje zwyczaj — 4,8% i religię — 3,6%.

Problem oddziaływania perswazyjnego jako uzupełnienie oddziaływania przymusowego interesująco zarysował się w odniesieniu do stosunków regulowanych prawem pracy. Oddziaływanie to znajduje swój wyraz w wydawaniu norm regulaminowych, odwołujących się do ocen moralnych pracowników z pominięciem sankcji regulaminowych oraz w tworzeniu na terenie zakładu nowych instytucji, sądownictwa społecznego, które w swej działalności mają szczególnie uwzględniać środki wychowawcze. Znaczna większość badanych jest przekonana o większej skuteczności oddziaływania perswazyjnego niż represyjnego, jeżeli chodzi o przestrzeganie regulaminu pracy. W pierwszej kolejności wymieniają oni oddziaływanie za pomocą nagród, w drugiej przez lepsze wytłumaczenie ludziom, dlaczego należy przestrzegać regulaminu. Tylko 12,8% respondentów, jako skuteczny środek oddziaływania, wskazuje surowe kary.

Możliwość dodatkowego oddziaływania perswazyjnego rysuje się również w odniesieniu do naruszeń mienia społecznego. Wiąże się ona z uzyskanymi wynikami na temat ustosunkowania się robotników do naruszeń mienia społecznego i indywidualnego oraz czynnikami modyfikującymi te oceny. Chodzi tu w szczególności o oddziaływanie zmierzające do zmniejszenia naruszeń mienia społecznego polegające na „apele” do określonych wartości, podjęcia kroków w kierunku lepszej organizacji pracy i likwidacji marnotrawstwa (wytwarzającego sytuacje, w których pracownicy uważają, że dopuszczalne jest zabranie materiałów czy przedmiotów, które i tak ulegną zniszczeniu), a wreszcie — zalegalizowanie pewnych niedozwolonych dotąd czynności, wykonywanych przez robotników na terenie zakładu, związanych z tak zwanymi „fuchami” przy ścisłym określeniu warunków dopuszczalności tego rodzaju działań. Realizacja tych wniosków może, jak się wydaje, w świetle wyników badań, stworzyć warunki i atmosferę pracy, w których zmniejszy się liczba naruszeń własności społecznej i nastąpi większa mobilizacja ocen potępiających tego rodzaju czyny.

5) W znacznej części uległy również potwierdzeniu hipotezy szczegółowe, związane z badaniami świadomości robotników w zakresie poszczególnych działów prawa objętych badaniami.

Rezultaty badań wskazują, że znajomość prawa pracy związana jest przede wszystkim z zakresem spraw dotyczących samego respondenta, w małym natomiast stopniu dotyczy spraw natury ogólniejszej, a nawet podstawowych pojęć i instytucji prawa pracy. Jest to znajomość

prawa funkcjonującego, z jakim badani spotykają się co dzień, kształtowana przez stosowanie przepisów prawa pracy przez administrację zakładu, rozstrzygnięcia komisji rozjemczych, a wreszcie przez interwencyjne wystąpienia rady zakładowej, jak i jej działalność w zakresie popularyzacji prawa.

Uzyskane wyniki potwierdziły w znacznej mierze hipotezę, że stopień potępienia naruszeń poszczególnych przepisów regulaminu pracy związany jest silnie z postawami wobec prawa i towarzyszącą im motywacją. Wyniki wskazują wyraźną preferencję motywacji celowościowej skierowanej na interes społeczny, wskazują również stosunkowo wysoki procent odpowiedzi uznanych za wyraz postawy legalistycznej, przy czym najczęściej deklarowana była taka jej postać, która nakazuje przestrzegać przepisów nawet uznanych za niesłuszne, ale dążyć do ich zamiany,

Tendencja do surowszej oceny przytoczonych przykładów naruszenia norm regulaminu występuje u tych respondentów, którzy udzielili odpowiedzi uznanych za wyraz postawy legalistycznej bądź krytyczno-wartościującej. Natomiast tendencja do łagodnej oceny naruszeń regulaminu wiąże się w przeważającej mierze z odpowiedziami stanowiącymi wyraz postawy konformistycznej i oportunistycznej⁴.

Badania nad ustosunkowaniem się robotników do naruszeń własności społecznej i indywidualnej wskazuje na uproszczenie zawarte w stereotypowym poglądzie o większej tolerancji robotników w stosunku do naruszeń własności społecznej niż indywidualnej. Potwierdzają hipotezę, że im wyższa wartość mienia — tym silniej szał jest tendencja do występowania ocen rozbieżnych. Wyniki badań potwierdzają również hipotezę, że powyższa zależność jest modyfikowana przez wpływ takich zmiennych, jak „bezpośrednie władanie rzeczą”, (czynnik łagodzący ocenę), „powszechna użyteczność rzeczy” w odczuciu oceniającego (czynnik zaostrzający ocenę) oraz dodatkowe okoliczności moralne czynu — obciążające lub łagodzące. Przez „bezpośrednie władanie” rozumiano te sytuacje, w których rzecz, będąca własnością społeczną, pozostaje jednak w ograniczonym władaniu konkretnej osoby (narzędzie, za pomocą którego pracownik wykonuje pracę na swym stanowisku, samochód, którym jeździ kierowca w przedsiębiorstwie państwowym itp.). Przez „powszechną użyteczność” rozumiano takie sytuacje, w których mienie społeczne, ulegające naruszeniu, ma te cechy, że „służy wszystkim” (telewizor w świetlicy, ławki w parku itp.).

Badania nad wybranymi zagadnieniami prawa rodzinnego wskazują zróżnicowanie normatywnych wzorów, określających wzajemne obowiązki alimentacyjne rodziców i dzieci oraz obowiązek przyczyniania się do kosztów wspólnie prowadzonego gospodarstwa przez pracujące dzieci.

⁴ Szerzej na temat przyjętej tu typologii postaw wobec prawa M. Borucka-Arctowa, *Legalizm a konformizm i oportunizm*, RPEiS 2 (1964), s. 239 i nast.

W zakresie świadczeń alimentacyjnych dzieci na rzecz niezdolnych do pracy rodziców — rysuje się „wzorzec dominujący”, zgodny z poglądami znacznej większości respondentów. Jest on zgodny z wzorcem ustawowym. W zakresie obowiązków alimentacyjnych rodziców na rzecz dzieci, jak i obowiązków dzieci — przyczyniania się do wspólnie prowadzonego z rodzicami gospodarstwa — rysują się dwa, niejako konkurujące ze sobą pod względem ilościowym, wzorce. Tylko jeden z nich jest bliski wzorca ustawowego.

Badania nie potwierdziły hipotezy, że wzorce zachowań alimentacyjnych stanowią nierozłączną część pewnych ogólnych wzorców rodzinnych, wyznaczających wszystkie podstawowe sposoby zachowań w rodzinie. Zaznacza się wyraźna preferencja wzorca rodziny „tradycyjnej” (53,4%) w stosunku do wzorca rodziny „nowoczesnej” (23,2%). Jednakże niektóre poglądy na temat zachowań alimentacyjnych występują również często wśród osób akceptujących wzorzec „tradycyjny” rodziny, jak i wśród zwolenników wzorca „nowoczesnego”. Analizując przyczyny tego stanu rzeczy, jak i zróżnicowania wzorców alimentacyjnych, nasuwa się pewna ogólniejsza teza, że wszędzie tam, gdzie pewien zespół stosunków społecznych podlega regulacji różnych konkurujących ze sobą systemów normatywnych, następuje dyferencja poglądów na temat tego, jak te stosunki powinny się kształtować, niezależnie od stopnia socjodemograficznej jedności grupy.

6) Przedstawione wyniki badań nad świadomością prawną robotników zawierają wiele interesującego materiału z punktu widzenia teoretycznego i praktycznego. Wskazanie czynników interweniujących w procesie kształtowania się ocen badanych osób może pomóc w wytyczeniu określonej polityki ustawodawczej, opartej nie tylko na oddziaływaniu represyjnym, ale i na szeroko zakreślonym oddziaływaniu perswazyjnym, jak i w podejmowaniu odpowiednich kroków o charakterze organizacyjno-administracyjnym, zmierzającym do ulepszenia funkcjonowania prawa.

7) Badania przeprowadzone na próbie ogólnopolskiej w latach 1974 - 1975 stanowiły kontynuację badań z lat poprzednich, dotyczących świadomości prawnej robotników. Punktem wyjścia były zatem hipotezy ogólne, przyjęte w całych badaniach, wyniki badań poprzedniego etapu badań, jak i problemy nowe, włączone do badań na próbie ogólnopolskiej. Ponieważ przy opracowywaniu wyników badań dotychczasowych zarysowała się hipoteza, że znajomość i oceny prawa kształtowane są przede wszystkim przez pryzmat prawa stosowanego, w tym etapie badań położony został szczególny nacisk na następujące problemy: oceny działalności instytucji stosujących prawo, czynniki kształtujące tę ocenę i ich wpływ na ustosunkowanie się badanej populacji do wybranych zagadnień różnych działów prawa, które w większości dotyczyły również prawa stosowanego.

Wyniki badań potwierdziły podstawową hipotezę o decydującym wpływie struktury społeczno-zawodowej na poglądy na prawo i instytucje je stosujące. Przyjęty podział na kategorie społeczno-zawodowe, w których za podstawę przyjęto zawód, wykształcenie i związane z tym kwalifikacje, uzupełnione jeszcze pełnionym stanowiskiem, okazał się uzasadniony i przydatny. Przynależność do tych kategorii dawała wyraźne zróżnicowanie poglądów i to niejednokrotnie większe, niż w zależności od samego tylko wykształcenia. Wpływ tych kategorii wiązał się bowiem z rodzajem wykonywanej pracy i związanej z tym wiedzy, zainteresowań, odmiennych doświadczeń, a często i preferencji odmiennych wartości, które oddziaływały na sposób widzenia i oceniania spraw i problemów przedstawionych do zaopiniowania.

Bardzo wyraźnie zaznaczyła się odrębność poglądów ludzi związanych z wsią, a więc robotników indywidualnych i chłopów-robotników. Wyniki badań wykazują znaczne zróżnicowanie poglądów osób należących do grup krańcowych (robotnicy niewykwalifikowani a pracownicy z wyższym wykształceniem), natomiast w grupach pośrednich zarysowało się ciążenie ku jednej z grup krańcowych bądź wyrównywanie się poglądów.

Bardzo istotnymi czynnikami, których wpływ zaznaczył się najsilniej w poglądach dotyczących prawa pracy, ale nie pozostawał bez znaczenia w problemach pozostałych działów prawa — było stanowisko kierownicze oraz pełnione funkcje w organizacjach politycznych i społecznych, organach rad narodowych, sądownictwie społecznym (można je traktować jako różne formy uczestniczenia we władzy).

8) Jak na tle tego zdecydowanego wpływu struktury społecznej na poglądy na prawo i oceny jego stosowania przedstawia się oddziaływanie kontaktów z instytucjami wymiaru sprawiedliwości? Za wskaźnik kontaktów bezpośrednich przyjęto uczestniczenie w rozprawie sądowej bądź w postępowaniu toczącym się w kolegiach do spraw wykroczeń, społecznych komisjach pojednawczych, a także komisjach rozjemczych.

Wyniki badań potwierdziły przypuszczenie, że znaczna część badanych kieruje się w swych ocenach prawa i instytucji je stosujących, pewnymi, z góry ukształtowanymi już stereotypami, a więc poglądami nie popartymi wiedzą i doświadczeniami (ponad 40% ludności nie miało nigdy bezpośrednich kontaktów z sądem, a mimo to ma silnie ugruntowane poglądy na temat jego działalności). Niektóre z nich mają charakter jednolity, stanowią wyraz pewnej integracji kulturowej, inne — związane dość wyraźnie z poglądami i systemem wartości i ocen poszczególnych grup społeczno-zawodowych, stanowią wyraz pewnego zróżnicowania w obrębie struktury społecznej. Bezpośrednie zetknięcie się z sądem czy innymi instytucjami stosującymi prawo, prowadzi do konfrontacji tych stereotypów i może wpłynąć na ich zmianę, ale może również przyczynić się do ich utrwalenia. Wyniki badań wskazują dość istotne zakłócenia i zmiany, jakie wprowadzają kontakty bezpośrednie

do znacznej większości zastanych poglądów na prawo i jego stosowanie, ukształtowanych w obrębie poszczególnych grup społeczno-zawodowych. Jednakże siła oddziaływania stereotypów może być nierówna w odniesieniu do poszczególnych grup lub jednostek, stąd i podatność na zmodyfikowanie swych poglądów pod wpływem bezpośredniego kontaktu z instytucjami stosującymi prawo, może być różna. Niektóre osoby mogą przychodzić do sądu czy komisji pojednawczych, mieć już tak silnie utrwalone stereotypy oceny ich działalności, że stają się one czynnikami deformującymi bezpośrednio doświadczenie.

Na zmianę poglądów na prawo, a w szczególności oceny instytucji je stosujących, ukształtowanych w obrębie poszczególnych grup społeczno-zawodowych, wpływa nie tyle sam fakt uczestniczenia w rozprawie sądowej bądź postępowaniu innego rodzaju instytucji stosujących prawo, ile częstotliwość tych kontaktów, a przede wszystkim rola, w jakiej określona osoba brała udział w rozprawie. Wyraźne różnice zaznaczają się pomiędzy ocenami osób bezpośrednio zaangażowanych w wynik sprawy (powód, pozwany, oskarżony) osób niezaangażowanych bezpośrednio (wiedz, świadek), a wreszcie osób, które z racji pełnionych funkcji związane były z wydawaniem decyzji (ławnik, biegły). Podobne różnice zaznaczyły się pomiędzy ocenami osób, które uczestniczyły w postępowaniu komisji rozjemczych bądź to jako członkowie tych komisji, bądź jako osoby, które wniosły sprawę, a wreszcie pracowników, którzy nigdy nie mieli bezpośredniego kontaktu z komisjami rozjemczymi.

Zdecydowana większość społeczeństwa polskiego ogólnie oceniała bardzo pozytywnie decyzje wydawane przez nasze sądy. Ten korzystny obraz działalności sądu ulega jednak pewnemu podważeniu przy porównaniu tych ocen z ocenami szczegółowymi, dotyczącymi już pewnych konkretnych spraw i poglądów, a więc na przykład poglądów na to czy nasze sądy traktują wszystkich ludzi jednakowo, jakich ludzi traktują lepiej, a jakich gorzej, czy występują jakieś istotne różnice w zakresie faktycznych możliwości w „dostępności prawa i sądu”. Na pytanie czy w sądach wszyscy ludzie są traktowani jednakowo i czy mają, praktycznie rzecz biorąc, jednakowe możliwości prowadzenia swoich spraw przed sądem, tylko nieznaczna większość udzieliła odpowiedzi „jednakowo” (na każde z tych pytań), dość znaczna liczba — „trudno mi powiedzieć”. W odpowiedzi, na pytanie, jacy ludzie są lepiej traktowani przez sąd i jacy ludzie mają lepsze możliwości prowadzenia swoich spraw przed sądem, powtarzają się te same kryteria, a mianowicie sytuacja materialna, wykształcenie, znajomości, stanowisko, a więc jest to pewien stereotyp „osób uprzywilejowanych”.

Odpowiedź „niejednakowo” udzielana jest, z częstotliwością wyższą niż przeciętna dla całej populacji, przez rolników indywidualnych i chłopów-robotników oraz przez pracowników z wyższym wykształceniem. Ten głęboko zakorzeniony stereotyp o niejednakowej sytuacji ludzi wo-

bec prawa potwierdza się w odpowiedziach mieszkańców wsi udzielanych i na inne pytania. Do innej interpretacji skłaniają odpowiedzi „niejednakowo” udzielone przez pracowników z wyższym wykształceniem; świadczą one o ich wzmożonym krytycyzmie, wyższych wymaganiach (zaznaczających się również w ocenach dotyczących problemów szczegółowych różnych działów prawa objętych badaniami), jak i dostrzeganiu realnych trudności w realizacji powszechnej „dostępności prawa”.

Bezpośredni kontakt z sądem wyraźnie zakłóca rozkład odpowiedzi udzielanych na te pytania w ramach poszczególnych grup społeczno-zawodowych. Odpowiedź „niejednakowo” udzielana jest częściej przez osoby, które uczestniczyły w rozprawie, w porównaniu z osobami które nie miały takich doświadczeń. Ta zmiana poglądów ukształtowanych w obrębie poszczególnych grup społecznych pod wpływem kontaktów z sądem wskazuje doniosłą rolę sądów w kształtowaniu świadomości prawnej obywateli.

9) Problem różnic świadomości prawnej, w odniesieniu do poszczególnych działów prawa, wiąże się z zagadnieniem poglądów na temat możliwości skutecznego oddziaływania za pomocą przepisów prawnych (na zachowanie ludzi i stosunki społeczne w zakresie trzech działów prawa objętych badaniami. Uzyskane wyniki, które należy traktować jednak z pewną ostrożnością z uwagi na niezupełną porównywalność pytań, potwierdzają hipotezę, że nie istnieje ogólny stereotyp skutecznego oddziaływania prawa na regulowane stosunki społeczne, lecz że poszczególne poglądy na ten temat różnicują się w zależności od tego, jakiego działu prawa i jakiej sfery regulowanych przez nie stosunków dotyczą dane przepisy. Tylko niewielu badanych wyraziło takie same poglądy w odniesieniu do wszystkich trzech działów prawa, przy czym najczęstszą odpowiedzią był pogląd, że obok przepisów prawnych duże znaczenie mają normy moralne, zwyczaje, sposób wychowania. Ten rodzaj odpowiedzi udzielany był najczęściej na pytanie dotyczące możliwości skutecznego zwalczania przestępczości oraz możliwości skutecznego zapobiegania sporom i konfliktom rodzinnym (około 50% odpowiedzi na każde z tych pytań). Największy procent odpowiedzi, że „przepisy prawne odgrywają najważniejszą rolę” (45,3%) przypada na pytanie dotyczące możliwości skutecznego regulowania sporów pomiędzy pracownikiem a pracodawcą, 35,7% — na pytanie na temat możliwości skutecznego zwalczania przestępczości, a tylko 13% — na pytanie o możliwości skutecznego zapobiegania sporom i konfliktom rodzinnym.

Wyniki badań wskazują, że poglądy badanych na te zagadnienia różnicują się wyraźnie w zależności od kategorii społeczno-zawodowych; wraz ze wzrostem pozycji, w strukturze społeczno-zawodowej zmniejsza się liczba odpowiedzi, wyrażających przekonanie o decydującej roli przepisów prawnych, a zwiększa liczba odpowiedzi, które wskazują, że obok

przepisów prawnych duże znaczenie mają zasady moralne, zwyczaje oraz sposób wychowania.

10) Część badań poświęcona prawu pracy koncentrowała się wokół problemu znajomości zmian wprowadzonych przez nowy kodeks pracy oraz poglądów osób pracujących na sposoby rozstrzygania sporów pracowniczych, a następnie zbadaniu związku pomiędzy tymi opiniami a postawami wobec przepisów prawa pracy. W opinii badanych, spory ze stosunku pracy są faktycznie rozstrzygane głównie przez kierownictwo zakładu pracy — 50,7%, w następnej kolejności wymieniana jest rada zakładowa (związki zawodowe) 28,8%, a wreszcie komisje rozjemcze 11,6%. Ten stan faktyczny krytykowany jest szczególnie silnie przez pracowników, których spory były rozstrzygane przez kierownictwo zakładu pracy. Ocena słuszności rozstrzygania sporów pracowniczych jest znacznie bardziej krytyczna, aniżeli ogólna ocena wyroków wydawanych przez sąd.

Następna część badań dotyczyła poglądów społeczeństwa polskiego na wiele problemów związanych z naruszeniem własności społecznej i prywatnej. Ponad połowa badanych uważa, że w sądach surowiej karane są przestępstwa przeciwko mieniu społecznemu niż prywatnemu. Znaczna część społeczeństwa opowiada się za jednakowym traktowaniem spraw przeciwko obu rodzajom własności, a wobec tego widzi potrzebę surowszego niż dotąd, karania przestępstw przeciwko własności prywatnej. Na podstawie uzyskanych odpowiedzi trudno było ustalić czy respondenci zdają sobie sprawę z wprowadzonych od 1970 r. zmian i zrównania wymiaru kary za naruszenie mienia społecznego i prywatnego. Ich oceny odnoszą się do stosowanego wymiaru kary przez sędziów, czy też na zasadzie utrwalonego stereotypu — uważają, że przepisy kodeksu karnego różnicują wymiar kary za przestępstwa.

Ponad połowa badanych uważa, że przestępstwa przeciwko mieniu społecznemu są energiczniej ścigane, a ich sprawcy częściej wykrywani, aniżeli w przypadku przestępstw przeciwko «mieniu prywatnemu. Około 20% respondentów wyraziło przekonanie, że wykrywalność przestępstw przeciwko obu rodzajom mienia jest niska.

Ciekawa zależność zarysowała się pomiędzy omawianymi tu poglądami a opiniami na temat czy są różnice w traktowaniu ludzi przez sąd i w dostępności prawa. Ogólnie można stwierdzić, że respondenci wybierający w tych pytaniach odpowiedź „jednakowo" mieli lepsze wyobrażenie na temat funkcjonowania aparatu wymiaru sprawiedliwości w zakresie zwalczania przestępstw przeciwko mieniu niż osoby, które stwierdziły, że sądy traktują „jednych ludzi lepiej, drugich gorzej" lub, że „Jedni ludzie mają lepsze, drudzy gorsze możliwości prowadzenia swoich spraw w sądach". Wskazuje na pewną jednolitość poglądów i to, że znaczna część społeczeństwa patrzy na działalność organów wymiaru sprawiedliwości jako na pewną całość i nie różnicuje zbyt do-

kładnie poszczególnych ogniów i aspektów ich działania. A wobec tego zetknięcie się nawet tylko z jakimś fragmentem, może powodować tendencje do formułowania ocen dotyczących całości działania instytucji wymiaru sprawiedliwości.

Część badań poświęcona prawu rodzinnemu dotyczyła w głównej mierze poglądów na możliwość skutecznego rozstrzygnięcia sporów i konfliktów rodzinnych w sądzie z uwzględnieniem różnego rodzaju spraw, ustalenia preferowanych wzorców rodziny i związku tych wzorców z poglądami na rolę prawa rodzinnego. Jak wynika z przedstawionych już tu rezultatów (w punkcie 9) tylko nieznaczna część społeczeństwa uważa, że za pomocą dobrze pomyślanych przepisów prawnych można skutecznie zapobiegać sporom i konfliktom rodzinnym. Natomiast dość znaczna część społeczeństwa jest przekonana, że spory i konflikty rodzinne, które trafiły już do sądu mogą być skutecznie rozstrzygnięte (tzn. tak, aby sam spór został istotnie złagodzony lub zlikwidowany, a jednocześnie zostały zabezpieczone słuszne interesy stron). Poglądy te różnicują się, gdy respondenci od deklaracji ogólnych przechodzą do ocen konkretnych rodzajów sporów rozstrzyganych w sądzie. Wyróżniają się tu takie grupy spraw, które w społecznym przekonaniu mogą być rzeczywiście rozstrzygnięte oraz takie, których skierowanie do sądu jest bezcelowe.

Z dwóch przedstawionych wzorców rodziny „wzorzec tradycyjny” akceptuje 58,6% a „nowoczesny” — 37,0%. Osoby preferujące „wzorzec tradycyjny” częściej niż pozostałe uważają, że konflikty rodzinne można skutecznie rozstrzygać w sądzie.

Bezpośredni kontakt z sądem wpływa na wzrost opinii o możliwości skutecznego rozwiązywania sporów i konfliktów rodzinnych przez sąd. Wraz ze wzrostem wykształcenia obniża się społeczne zaufanie do prawa jako skutecznego regulatora stosunków rodzinnych i do sądu o skuteczności jego rozstrzygnięć w tym zakresie.

11) Uzyskane wyniki badań i oparte na nich ustalenia posiadają walor poznawczy, stanowiąc bardzo istotny element w budowie teorii kształtowania się świadomości prawnej: zawierają również wiele ustaleń o bardzo ważnym znaczeniu dla praktyki prawniczej, jak i działalności legislacyjnej, a w szczególności polityki prawa, rozumianej jako część szerszej zarysowanej polityki społecznej.

LA CONSCIENCE JURIDIQUE DE LA SOCIETE POLONAISE

R é s u m é

L'approche instrumentale du droit — moyen très important d'influencer la société et de réaliser des buts sociaux admis — exige de longues études systématiques sur la conscience juridique. Les études en question embrassent trois

éléments: 1) la connaissance du droit, 2) l'appréciation des normes en vigueur, des institutions juridiques et politiques ainsi que les attitudes envers ces institutions, 3) les postulats éventuels concernant les modifications des dispositions.

L'Institut de l'Etat et du Droit de l'Académie Polonaise des Sciences a estimé la valeur de cette problématique en créant la Section des Recherches sur la Conscience Juridique de la Société Polonaise. Les résultats atteints par la Section ont été présentés dans deux larges rédactions: „La Conscience Juridique des Ouvriers" (1974) et „Les Opinions de la Société Polonaise sur l'Application du Droit" (1978).

L'hypothèse générale sur la conscience juridique formée par la structure sociale est complétée dans toutes les recherches par une hypothèse supplémentaire. Celle-ci admet que l'influence de cette variable se manifeste d'une manière différente par rapport aux opinions et aux appréciations concernant des normes et des institutions de diverses branches du droit. Ce fait implique la concentration des recherches autour des sujets classés dans trois groupes. Ils comprennent les attitudes des personnes examinées envers les problèmes choisis du droit de travail,... du droit de famille, ainsi qu'envers les dispositions qui garantissent la protection de la propriété sociale et privée. L'estimation de l'état actuel de la connaissance et des opinions concernant les normes et les institutions juridiques choisies n'est point le but unique de ces recherches. Elles se proposent d'arriver aux origines de ces opinions,"c'est-à-dire de connaître les facteurs qui forment la conscience juridique.

Les recherches ont été divisées en trois étapes. Les deux premières ont traité la conscience juridique des ouvriers et elles forment la base des études suivantes ainsi que de prochaines comparaisons. La troisième étape a été constituée par les recherches auprès d'un échantillon national. Durant ces travaux nous sommes servis de la division en catégories socio-professionnelles, où nous avons pris en considération la profession, le niveau de [L'éducation et les aptitudes résultant de ces facteurs.

Les résultats de deux premières étapes mettent en relief le fait que la connaissance et l'appréciation du droit se forment à travers le prisme du droit appliqué. En tirant la conclusion de ces remarques, durant la troisième étape on a mis l'accent sur les problèmes suivants: 1) l'appréciation de l'activité des institutions qui appliquent le droit, 2) les facteurs qui forment ces appréciations, 3) leur influence sur l'attitude des personnes examinées envers les problèmes choisis de différentes branches du droit et qui concernaient également le droit appliqué.

Les résultats des recherches ont confirmé l'hypothèse principale de l'influence fondamentale de la structure sociale et professionnelle sur les opinions concernant le droit et les institutions qui rappliquent. Ils ont prouvé aussi une autre hypothèse. Les opinions sont formées en grande partie par les visions stéréotypes de d'application du droit, très profondes dans les (groupes particuliers socio-professionnels.

L'appréciation de l'activité des tribunaux et des autres institutions qui appliquent le droit découle aussi des expériences tirées des contacts avec ces institutions (ce sont la fréquence des contacts ainsi que le rôle de la personne en question dans l'audience qui ont de d'importance). Les contacts directs forment les opinions des groupes socio-professionnels sur le droit et ses applications.

Les résultats des recherches ont une valeur, cognitive et sont un élément de base de la création de la théorie sur la formation de la conscience juridique. Elles comprennent en même temps plusieurs constatations, très importantes pour la pratique juridique et pour la politique du droit dans le sens large du mot.